

PP. 1-90 K13/21 F. Vilakazi  
 Miscellaneous SEP 19 1947  
 items of history and custom  
 (793) Amatwari akwazulu. f. 2890

793  
 25 pp  
 £2-5-0  
 ins

Amaminqi ama swazi angena  
 ezweni lakwa zulu eRhlanalo  
 kama swazi aziwa ngokuthi ama  
 nkhengane. Uyqageli endulo kuloloko  
 leli lase ngaba nelase badeni ngase  
 Sumbu, kuthiwa ngamankhengane  
 akwa nyamayenja. ~~ia~~ mankhenga  
 ne ayokhonga kwa zulu kusabusa  
 u Mpande. Kwaithi amanye ama  
 Swazi abaleba nonyamayenja be  
 notiqweq awaze akhonga kwa zulu.  
 Njengoba sengushilo ama swazi  
 angena kakhulu kwazulu kubu  
 sa u Mpande. Ukungena kwawo  
 kwaba ukukhonga kwazulu e  
 khoma ko ~~Mkhathe~~ koku kwazi  
 nako ~~Mkhathe~~ nabanye izikhul  
 lu zakwa zulu.  
 Kukhona amanye ama swazi  
 ophamba kanye kanye ayokhonga

<sup>2</sup> enkosini. Yilana akwa Alaminini.  
Amanye asala wona awakwa  
Alaminini. Asala yilana asendlu  
nkulu.

Kukhona omunye uAlaminini o  
wakhe eduze nase Silidi ngaphakathi lona  
yena wadabuka emzansi kwa  
zulu yena. Yena ke abalona i  
Swazi futhi akuyena awakwa nkosi  
yena. Yena awakwa zulu ugo bo  
lwakhe. Uma laba abakwa Alaminini  
bezokhona ku mthabazi beza na  
bakwa Khanyile eyibona abakhe  
lene nabo namhlanjena kwelase  
magoda.

Lona ke uAlaminini wakwa  
Mshwaneni ka Sobuyeye wakwa  
zulu sata Mqumbamba. Chwe  
ma laba bakwa Alaminini bashiye  
indawo yabo impi yamangisi. Kwa  
thike uAlaminini wakwa nkosi

3. wama luazi weza wumhlambi ku  
mpande ngokubanga kwaso ama  
dodana enkosi yase Swazini.

Kwathi uhlaka wakha umuzi  
wase zisayini, kwasuka kwa Sibuya  
Kwathi kunyalo kwase kuvela u  
muzi wase Ningisani nomnye  
futhi wase Zuwani kwabuye kwa  
vela omnye wase Kudubeni ne  
mnye eminingi wazala uhlaka  
ofike wakha umuzi wakhe e  
Zisayini.

Amakhosana ka uhlaka kwa  
ku Museketwayo. Ushondolazi na  
ye inkosana Yosokheho. Kuna  
manye amadodana ka uhlaka a  
maringi kumalana. Kwathi na  
wo dwardisa umuzi ka uhlaka  
yenake u Seketwayo wazala u Mwayo  
kumalambule namanye ama  
ningi amadodana.

4 Kwathi u Sekethwayo wawaxabani  
 sa amadodana akhe. Kwathi u  
 Mswazi wendlu yohugala, akaba  
 yiyona inkosana, kwathi u zidunge  
 wamenza yona inkosana yakhe.  
 Phela nona unina kwabungeye  
 na owohugala kodwa uyise wa  
 menza inkosana emzini wakhe.  
 Kuthena ukuba abone lokho u se  
 kethwayo wathukuthela kodwa wa  
 limala njena. Kuthi kunjalo uyise  
 waye sethatha inkosazane yakhe  
 wayiganisele u mpande. Iyona le  
 na iyala u Gethwayo. Igama layo  
 kwakhoon Sibi. Kuthena kunjalo  
 u Sekethwayo wayese thatha u  
 Silwaredoda ka nginikeza wakwa  
 Zaba usethi kuyile aphelhezele u  
 Sibi, amethwalile. U Sibi lona  
 uyena ozalwa yinkosikazi ka  
 Sekethwayo. Unina wazala yena kua

<sup>5</sup> ba kuphela a kamuzalanga umfana  
Uyise wayesethatha omunye uku  
misa indlu yakabo Sixiba. Uyenake  
unina ka Zidunge awamisela inko  
sikazi.

Kuthena ngokuja kukayise ama  
dodana ka Sekethwayo apha thelana  
imkhonto kwa kubi impela. Kwathi  
kunjalo wemuka u Mswazi waye wa  
kha eswazini. Okwenzaloku yingoba  
u Sixiba wavuna u Zidunge nozulu  
nenkosi yama ulu yavuna yena u  
Zidunge. Impi ayaphumlela uku  
mubulala u Mswazi.

Uyenake u Sekethwayo waye u  
Behenya ibutho lakhe kwa nodwengu  
wayeyinduna yalo u Behenya.  
Inkosi umpande yayimazisa ka  
khulu u Sekethwayo. Kwathi noma  
esefile u Sekethwayo inkosi yaba  
zisa abantwana bakhe banda kwa  
zulu.

6 Umbobo:

Nayike u Mbobo wayakhe naye u  
 Sekethuwayo. Kodwa jena kwa kungowa  
 se ngadini akomyawose. Uyise ka  
 mbobo kwakuwu Mundlophi kuzulose  
 udadewabo ka Nhlaha. babzalana  
 no Sekethuwayo. Kwathi umakufi  
 ka u Nhlaha wayenaye u mbobo  
 lona. Yenake wakha umuzi wakhe  
 emkhulu e Mhlangeri, e ibongwana  
 kaphoke wakha umuzi Gwegweli.  
 Nemunye imizi yakhe eyayidumile  
 emunye yaphunywana amadodana  
 akhe. Wanda impela umuzi wa  
 khe wafuzawona lona ka Nhlaha  
 amadodana ka mbobo kwakuwu  
Mgijili no Golwana namanye ama  
 ningi. U Mgijili lona wayeqinghawe  
 emkhulu impela umuzi ka Mbobo  
 walwa izimpi eziningi zakwa zulu.  
 wayekhona nangamhlawo phoko kwa

7 zulu kukhonziswa umlungu uskhumba  
 sophoko. Umbobo lona wayeyisi lomo  
 naye kwazulu kusabusa u Ndingana  
 waye yinduna yakwa khangele  
 waye kanje nomagwaza wakwa  
 Shingo kuthina uma sekufe u  
 Ndingane wase eseba yinkholi yemp  
 enkulu. Kuleli lamankengana ka  
 Nyamayija abelhambo yedwa u  
 ma ethunywe yinkosi. Bekwala be  
 maji ukuthi usekhonze kwazulu  
 bamnyeke bangamubulali. Kanti  
 amankengane ziningi yinkholi  
 zakwazulu ayeibulala. Waye ha  
 mba aye ayifuyelela kwakubethu  
 kwa Shwata. Wayeyindoda eyayi  
 namayizi ahlaba nyhile umaku  
 kuthene ibandla. Nayoke inkosi u  
 Mpande yayimutlandi, enamasu  
 futu okuphumelisisa inspi ya  
 bakhubo.

8

Mhukulawa kwakhe u mboto:-

Izinkomo zika Mboto zayidla ama  
wathanga ase mpopini. Yenakhe u  
mboto wayefuyile impela. Izinkomo  
lezi wazivoshisa umboto uBungana  
ngoba umboto wayeyiduna enkulu  
yempi. Inkosike yamvoshisa izwe  
lezinkomo. Kuthena naku mpande  
uBungana esephle wakayi nhloli ye  
mpi nayeke u mpande wamvoshisa  
izwe lezinkomo. Izinkomo zakhe zayibwa  
lala inyoka.

Kwathi kubusa u mpande wagala  
u kuzondaka u Mboto ngoba kwathi  
kukhululekile kwa nothwenge kukhulu  
nywa udaba kwama Bunu efuna  
ukwela eZinyathu kwathi omnya  
mana no Masiphula bawavuna  
ama Bunu. Kodwa umboto yena  
uwa sola amaBunu. Wabuze  
u sola eMasiphula benomnyana

9 ● wase uyabethuka umbobo, e  
 thuka umnyamana no masiphula  
 kanti inkosi uMpande iyazonda  
 kwathi kokunye inkosi, yathe  
 tha icala lakhe, umbobo beno Boza  
 ngoba bechlepha wona amaBunu  
 inkosi ayesemnyathi. kokunye  
 umbobo wawakocha amaBunu  
 waye watwawakha eMbatane. U  
 mbobo wacasulwa izinkomo zama  
 Bunu ezazidla izintuthu ziphangela  
 yakhe izinkomo. Inkosi kwayizondi  
 sa kakulu impela loku yase iya  
 mizila kakhulu umbobo. Baningq  
 abantu abanye ababe sumela  
 u mbobo bethu umnyamana no  
 masiphula babulala izwe ngokuye  
 ka amaBunu asabalale lonke  
 izwe lasenhlal. Bona omnyamana  
 babe wavuna amaBunu. wayoke  
 inkosi yayiwathanda ingawa khwayile

Kuthena ngelinye ilanga w  
 Mbobo ehambile yekwa Schwata  
 yasale inhlomani impi yombula  
 la. Kwathi esebuya kwa  
 Schwata wahlangana nayo impi  
 ehlanganeni. Ithina ngokumbona  
 yase imulindela. Wayesethuka  
 ngokumbona wabaleka kodwa  
 abahange esasiza ngoba yamu  
 kosha impi yenkosi yanika  
 naye yaye yambulala. Kuthena  
 Shuba bakuzwe lokw abakwa  
 mdlalose bathukuthela bonke, yi  
 senzo senkosi nozo mnyamana.  
 Kwathi abakwa mdlalose baye  
 la iminyaka emibili ukuya  
 komkhulu kwaze kwazonda  
 yona inkosi. Amaphula no  
 mnyamana baze bawabiza a  
 mdlalose bayelisa kuwona  
 nayo inkosi unpande waxolisa

Izibongo zika mbobo  
 Usiphunga esiphunge amadoda,  
 Esidle shayi wakwa Kwabe,  
 Umadlokovu esingweni,  
 Inhege sika mlaba,  
 Esidle unyima wase manyimeleni,  
 Wadla umafu emude;  
 Wakhalisa amankengana.  
 Wawalajisa abamhlophe yethuba  
 Inhosi nomnyama,  
 Mathinta mathinta olungalluntwa  
 Nkwenkwe ophume amadoda abikela  
 na.  
 Mmemazi wama Swazi!  
 Sishosha esingabomwayo,  
 Ushoshe wadla izinkomo zabedutlu  
 Washosha wadla izinkomo zamai  
 nkengana.  
 Sindayidwa yengelanga  
 Madunya aphendela,  
 Uaphendela emnyathu.

Isizulu

kukhona amagama agandile  
angavamile ukusetshenziswa  
ayo hamba akhohlakale.

Itholi: Lena yindlu yama  
ntombazane adwa, eyaykhe  
lwa wona kaphela.

Ilawa: Lena yindlu yabafas  
na yinsizwa, amantombane  
awandaba nayo. nabadala a  
bangeri emalawini.

Ingolobane: Lena yindlu eyakhe  
lwa ukudla kodwa. Umbila na  
mabele nokunye kubekwa kule  
ndlu. Syaphakwa miewa ibe  
phezulu ukhize umbila nokun  
ye ukudla kungadliwa imvuku  
zane.

Isilulu: Loku kwakhiwa ngotsha  
ni iwona maraka okubeka u  
kudla osekhuhululive.

793

K13/21

13

Inyhozi: Lona umgodi, ombuwayo  
uwama ukumbiwa esibayeni  
lapho umgoba umuningo khona  
ukhuzi kutli noma lida kungaw  
nethi.

Isiza: Lapha kuzobulwa amabele  
kuzi kwenziwe isiza lapho ku  
zobulwa khona. Siyisindwe  
ukhuzi amabele angalumele  
uma ebulwa.

Uphishilili: Lokhu kusho umuntu  
onekhanda ebibi, elide elibeke emu  
va obuso bude kuvumelana ne  
khanda.

Ingonzuluka: Kushiwo kumuntu  
kuba ekhuluma esaba ephila  
futhi ukhuluma kwakhe,  
kuthiwe khipha yonke ingonzul  
uka.

Uwawasa: Lokhu kushiwo ku  
muntu odla ngokuyekhethisa a

4 mazingo sengathu ayambu  
lala.

Iva:- Loku kushivo humuntu  
engafuni ukuthuthwa onolaba  
impela kahulu. Komuntu uya  
faniswe neva lona lehlaba umu-  
ntu.

Inkwali:- Kushiwo humuntu o  
nezinyawo ezimbi esehlule uyi  
lungisa zengafuni ukusuka yo  
na inkwali lena. yonake inkhlobo  
ifana nenqwethu yasekhanda.

Uwimbandlebe:- Lenake inkhlobo  
yamagathe angadliwa, uma u  
wadlile uwimbeka iyinkhlobo u  
ngabe usezwa.

Uwimba:- kuno inkomo ekhishwa  
yo uma intombazane yake ya  
ithola umntwana ekhaya yase  
iyagana, iyaye ivinjile ngo ba  
ayisagwelle seyontwa. Inkwa u  
mhwanyane lenkomo.

15 Umyeni:- kusuke kushivo umkw  
ehyane wentombazane, uma isiga  
nle.

Isoka:- kushivo insizwa ethandwa  
amantombazane amaningi.

Umntshala:- kushivo abakubo ka  
makoti umakwusuku lohucangu  
za usuku lomshado.

Ukhethe:- kushivo abantw ba  
kubo ka mhunyane umakwuw  
suku lomshado.

Ukucinela:- Umakoti engaka  
canguzi uye abambeli ijhlo  
bozakhe wavelisa ngoba esezo  
shada. Sebenzisa izinto zininga  
zokumwavelisa.

Umemulo:- kuyekuthi intombaza  
ne uma isizongena ebuntongini  
ingathombwa uyise useyikhabela  
inkomo eseyikhombisa ukuthi  
isi khulile, isi ngagoma.

(16) Inkolongwane: kushiwu infene  
epuyive abathakathi abathaka  
tha ngayo. Abanye bathi Inda  
ngala.

U Magandagubele: kushiwu  
umuntu ongenalo iwi kwa  
manye amadoda abasukume  
abide yena, uhlaliwe phansi.

Imbunga: kushiwu kumuntu  
ongenaso isilevu, uma enobo  
yana njena. Abanye bathi  
induna yakafazi ngoba enge  
nasilevu.

Ungolo: kushiwu kumfana  
ongavumi ukuyokwe lusa  
wabanye abafana ofuna uku  
hlala ekhaya njena. Nendoda  
eyesaba abanye amadoda.

Ingwete: Umfana eyena ehu  
la abanye abafana abagatha  
yo uma kweziwe.

793

K13/21

17

17 Ivaha: kushivo kumintu oji  
gwala owehlulwa abanye la  
bafana.

Edliwa: - Abanye bathi umnye  
nu, umuntu enamahlolo  
wesaba abantu.

Imvuthu: kushivo kumintu  
ongelutho kwabanye kwesinye  
isikhathi kushivo into encane  
esele kweningqi.

Umdantsha: Ulele ungumdantsha  
yini sengathi usudliwe nangu  
inkhuhlane. kusho umuntu  
osuke esedliwe isilo ongenawo  
amandla. asefuna khulala  
njalo.

Ummwebelele: kushivo kumu  
ntu osuke ebukha edangele  
sengathi inhlayo yakho ibu  
hlungu akhatheli njena. o  
suke esedliwe nawinkhuhla  
ne

18

Alunenkume: - kushiwu kumv  
ntu uma ungamazi ukuthi  
unyani. Uma wena umethe  
nta uthi ulungile kanti a  
kalungile uyaziphila kuwena  
Phela nokhosi umuntu uku  
theza luluhle kakhulu uyophu  
ma inkunzi phakathi unase  
lubaswa ekhaya ihume abantu

Indonya yamanzi: - kuyekushiwu  
kumvntu eluhlaza ngokuhle  
abamuhle waye impela Indonya  
yamanzi yethe eselalolongwa a  
manzi elifumaniswa impuleni  
libheleleli.

ukwistela: - kushiwu kumvntu  
omnyama akokwehlule ethi  
kanti umnyama ubuso bu  
khale amasi, esengathi ugeba  
ngamaputha bunamfune nja  
lo ubuso bakhe.

793

19

K13/21

19

Abanye baye bathi isikwili  
bamba.

Hulula imfingwa: - kushwo ku  
muntu uma ungamazi u  
kuthi unjani kanti uyatha  
katha lomuntu. Phela nama  
bele uvavuna uthi mahle ka  
ntu yimfingwa njena.

Ingovolo: - kushwo kumuntu  
anamazinyo amade kunama  
zinyo abanye amade ephumele  
ngaphandle futhi. Anamazinyo  
anancane kuthiwa ingovolwa  
na.

Inqubulunjwana: - lolu uhlobo  
lokufa eliphatha umuntu ka  
kulu izingane kube amasha  
shaya athi angaphela ashiye  
amabala amanyama ebuswe  
ni njengo fala elushiya izi  
moko ebusweni lomuntu.

Isibithwane: Umntwana u  
ma kade ekhala, nomna esethu  
la esezoloku ebithaka anga  
shishi ukuthula njena. Nomu  
ntu andala siyampatha uma  
kade ekhala kahulu.

Insumansumane: loku kusho  
into engamanga engasoze ye  
nke ingabekwane. Kutho  
thi udaba oluxabanisa aba  
ntu ekhaya.

Ukuthiza olumanzi: loku kuyi  
sisho. kuwana ukushiso ezi  
ntweni ezilugqwu, njengenyama  
nokunye okhatalo igqwu. Umuntu  
kwala equla kodwa nyaya e  
nyameni ngoba ingaluthizi  
olumanzi njengemali.

Utshe lentaba: loku kusho uphala  
wezinkomo kahulu nomna iji  
mbuzi, ezithi umazidla entabeni  
zifane netshe lentaba elimboshana

21 Sugandane: - kushuho ezimbu  
zini uma zimombala emnyama  
ide uthi bashu bashu amaba  
la amhlophe.

Aginge ithodlana: - kushuho ku  
muntu uma eyisimuzi kepha  
kupumanishe edla kancane  
ngesinye isithathu uma che wa  
kuthola komnye umuzi. Uya  
thi agathi ngeuthi bathu uma  
manga ukhwe ndlalela kwenye  
indawo.

Imfempu: - kushuho uma indaba  
yimpilo ngacywa obala ku  
khwe iyimpempu. namantomb  
zane avama ukugoma ngo ku  
fihla kungaziwa.

Suyebi: - kushuho kumuntu  
engenandlela yokwenza izinto  
wumuntu eyithatha, enye ngoku  
thatha nangobuhlanya izinto.

22 Egidla ingwebu: kushuwo umba  
 la wezimpala, nezinkomo zinawo  
 umbala onjalo ejinsundu unzi  
 mba, zamklophle ngezimpumulo  
 sengathi bezizwilibisa egwebini  
 lo bisi.

Isibunge: kushuwo kumuntu  
 onenkhabhla yobuthola imali  
 nokunye asupunayo. umuntu  
 onewozawoza othandwayo.

Isulu bezi: kushuwo kumuntu  
 othi kanti umsongele ukunye  
 umnyaka njena, kumuntu othi  
 enemali yakho, sewasonga ukh  
 thi awunakumboleka futhi, u  
 bone sewumboleka futhi.

Inkulisa: kusuke sekungama  
 ngalawo. Indaba eyake yakhu  
 kunywa ayafezeka, uma usuyi  
 phinda kuthiwa yinkuliso leyo.  
 akulona iqiniso.

<sup>23</sup> Zimbila zithutha: - Kushiwo abantu abanemi khuba eminingi emibi engagondile. Uma wena uyekhubona ungabazi  
Inhlangothimangela: - Kushiwo uma nye intweni unethemba ukhethi nzozi funanisa ikahle n thokoze ngayo bese udumalela khona.

Umntshimbili: - Kushiwo umntshimbili ongelona igagu uma kusinwa umzimba usimnye ube ugodo njena wehluleke nokuphenduka bese kuthiwa umntshimbili njena.

Ababulali benyathi: - Kushiwo kumuntshimbili abukhaka elungile kanti lomuntshimbili akalungile uyisigebengu. Abanye bathi indlanzi mionele phakathi.

Impikane: - Abantu unabezingela bavanile ukuthi ngiyibhale empu kaneni bese inetha elikhulu.

24. Insele: - Kuye kushiwo kumuntu  
 othi indala abanakale senga  
 thi usemmane kanti usemuda  
 la impela. Kokunye babore u  
 kushone kanti usemdala. Kushi  
 wo naku muntu anamandla  
 okulwa ongakaleki, ngoba am  
 kiselwa ngayo insele lena.

Isulugu: Kushiwo into eyakhwe  
 yaba yingaba wimbelayo, chi  
 de ndulimala, ukwephuka.

Amanukano: Kushiwo kubafa  
 na abasagala ukubodla asebe  
 ngena kubungwiri. Ithole lenkomo  
 umiseli gata ukukwela kuthiwa  
 yi vukane.

Makombili: Kushiwo uma unu  
 utu lapha eyakhona besola be  
 ngathandi aye besebethi hamba  
 uma uzwa kushisa wobuywa  
 ngoba siyasola. Kokhambayo unca  
 mango mubili.

25

Umabobohelana: - kushuwo kuv  
bantw umabezwana ukuthi  
ba umabobohelana ngoba bayo  
sijana ngokukhuluma kwa bo  
Roma emunye emile amsize emi  
nye ngantanga.

Mwadango phondo: - kushuwo uma  
into ungayazi ungabokethi u  
yenze ngoba indlela yokuyenza  
awuyazi Newtombi kuakuthiwa  
ingagani umantw ingamazi ngo  
ba emunye mhlawumbe akana  
khaya.

Izikhonyelani: - izinkunzi zezinkomo  
azo uma zifuna ukulwa ziya  
khonyelana hande zilwa. Kusw  
ke kushuwo kuv bantw umabe  
funa ukulwa. Umabesa kuv  
Lumisana ngako ukulwa kwa  
bo.

Umashoshozela: - kuyekushuwo kuv

bantu unakemuzwela emunye  
 uma mhlambe umuntu usha  
 ya ingane unina usezwela  
 esekuluma emvikela umntu  
 a. Isilonda sivuna imbilapho.

Shoshozela: Uma abantu a  
 babili kade bedlala wasuka  
 emunye wamshaya ingozi  
 emunye kuye kuthiwe akamu  
 shoshozele ngumbuzi. Amuphi  
 phisele nonka ngeshumi.

Alaba enoni: kushivo kumuntu  
 ethi uma umuthwana endaweni  
 ethile asukele phezu  
 ingoba ubelindele ukuba u  
 muthume lapho. kuye kushiwo  
 na kumuntu angagigi  
 yeli uma ekhuluma obiza  
 igintu ngizitho zayo.

Lunza luhlathini: kushivo ku  
 muntu oshiya into efanale ase  
 benzise engafanale ngobuwala.

793

K13/21 27

27

Inqaba:- kusho una uweke  
Ekuseni waphuthuma uku  
yokhuluma nonuntiv okunw  
sophile.

Kusenpondo zamthini:- nala ku  
kusho ekuseni impela abo  
ntu bonke basavuka abanye  
basalele. Ngalesi sikhathu ku  
thiwa kusenpondo zamthini.

Libomwenzansi:- kushivo ilanga  
ligala ukuyophuma ngoba ku  
bakomwenzansi kandle liphu  
me ekuseni.

Libantu bakhle:- kushivo una  
ilanga seliyoshona bonke  
abantu sebakhle engasekho  
umuntiv omubi.

Mpholokholo:- kushivo indlela  
yezinyoka wumzila omncane  
ne kodwa usakonakala uku  
thi kurento chamba lapha.

Umaqwenxe:- Ngumuntu wari lamagwenxana." kuzitho zigobde ngaphakathi.

Ithombonkala:- kushiso amanzi amiphuzi kodaka azaphendw ke abe bonwu izinkomo ziyawa thanda lawo manzi.

Isikhova simle utshi:- kushiso uma insizwa imle intombi ingayiboni eloku iyibinde um fuleni kuthiwe isikhova simle utshi.

Ukuzatshwala:- kusho uma indaba isisondela ukuba i khulunywe ngasekude.

Udengu:- kusho uma umntu na umtlenisa ungamsha yi uma enza izinto ezimbili.

Indlakudla:- kerna imvelo yesizwe esimnyama umtsho kazi akakudli ukudla kwase mzini nganikwanga indlandla.

29.

Ifenya: Indawo enamanzi, engu  
sheshi ukusha, ilokw yaswa  
kama njalo njena.

Inbuyangothi: - Phinde uyise ka  
mshuza yedwa engena msizidla  
inbuya ngothi. » uyajithathane  
la yedwa egenawo amandla.

Bukuda ngomkhonto: - ukugwa  
za umuntu ngomkhonto engali  
ndele engahlbenile naye.

Amangina enyathi: - kuyekushi  
wo kumuntu uma abantu  
benethwasa icala kungelona  
elakhe beningambela ama  
nga.

Umpunga: - kusho uma  
abantu bethwese ngento u  
nga yazi ubone isisekhaya  
njena.

Umpunguleweni: - kusho umu  
ntu ozifaka ejindabeni kunge  
zona zakhe aze abe uphazisi.

30 Emfe iphindiwe:- Kangikhohlisanga  
ingqalayile. kusho ukuganbe  
la umuntu amanga ngento  
angayazi nakancane.

Umkhume wezintondolo:- kusho  
uma into ingasekho isincane  
isilingene abakhulu abantu  
ngabe. Uthwala umasebuku  
wane kuthwa bulingene i  
ntondolo.

Kibukubukwane:- kusho a  
bantu abafshane abano  
muyimba silingene.

Inkova:- kusho amanzi a  
manane aphuma olwayini  
<sup>am</sup>ancanyano. kwenzeka loku  
wina utswayi poluphela.

Intabakusuke:- kusuke ku  
sho kumntu eshise  
umhlo noma ovela ama  
banyazi emzimbeni.

31 Iphixiphi:- Kushiwo kumuntu  
 angakhuluni inkuluno ibe  
 nye. Kusa kusa esholo ku  
 ngakusasa usho ekunye njalo  
 njena.

Usoo:- Kushiwo insimi engas  
 senako ukudla uma isimpu  
 qumpuwana esinombila obomvu.

Iganda lenjelana:- Kuyekusho u  
 muntu uma umphathise u  
 manyala. Ubafana baye ba  
 mbe umgodi base beboshela kha  
 na bafulele ngomhlabathi, bathu  
 yimba khona.

Inongwane:- Kuyekusho umuntu  
 uma ekhuluma ngendawo la  
 pho azalelwa khona. Uthi inkaba  
 ba yami isekethini capho umu  
 nto azalelwa khona. Inkaba ino  
 ngwe yomntwana iye ingunywe  
 ziyombelwa esiduliseni uma umntu  
 bezelwe.

32 Ithongwane: - Kunamashungu a  
kwardwayo yivona landa kuthi  
wa ithongwane kaqwayi. kuye  
kuthi una umuntl ebobuthongo  
abemewona yingako kuthiwa yi  
thongwane.

Uphephela: - Kunizinkezo ezincane  
ezenziwa ngezindondo zezinkomo  
zilingane ikhala ngisho izimpu  
malo zekhala. Abaninzi ane ku  
gala babe bema ngayo.

Imfakabili: - Kushivo umuntl a  
wathi ngokufa base benmusa  
schemenza umkhovu. kona u  
umkhuba wabathabathi aba  
busa abantu emangwabeni nge  
milingo yabo.

Isithembuzane: - Kusoko kushivo  
umbala omhlophe osebweni  
bomuntl ofana nombandama  
kungewona kodwa.

33 Amasu: - kushwio ukuzala ho muntu. una abeletha abantwa na abawu (6) nona abanye ba shona kuthwa unamasu awu (6).

Amasu ezitho: - kushwio izitho zomuntu ezimi kahle ezingewo na umbobongo.

Umbulambe: kushwio kumuntu omude, athi kanti mude abantu bi nasebusweni bakhe nonyamba wakhe uthambe njena.

Intlhi: - kushwio umbhuzi wenyama yangaphakathi nje nga mathumbu nosu futhi. Abantu wona umbhuzi wenyama yangaphandle.

Amakha: - kushwio yona inyama yangaphakathi, eyayikobhe lwe ubhubhude. kwanise ukuba yiphaphu nontu nokunye kwa ngaphakathi.

<sup>34</sup> Ininguvu: - Kuyekushiwos umantō  
icijile kahulu impela kuthiwe  
ginungu. Kuvamisile ukushiwos  
zezinhanzini zezinkomo eicijile.

Intokolo: - Kuyeduthi ebusha e  
zinye zinkomo zizace bese zifa  
ngokucwila emanzini. Inyama  
ngazo (intokolo)

Inobomi: - Kuyekuthi inyama  
uma isihlale kahulu kuthi  
we inobomi iseke isinezimpethu  
isivundile.

Umxuku: - Kuyekuthiwe i  
zinsipho zotshwala, zivonywe be  
se kwitshwala ngazo umcabo  
kubekunye kuhlale impela.

Ikusazana: - Kuyekuthiwe u  
mbila ngaywe etsheni, bese  
ukuyekuzwa wenziwe inhlama.  
Bese uma usuphekwa kugalwe  
ngamanzu nangqinti inhlama ifakwe  
amanzi isebile.

Umhlelenwayo: - kuyekuthathwe amanzi avonywe emdotsh emazele ni bese kuvuziwa ngawo umdotsh kwe.

Ivangazi: - kuyekuthi uma inkomo isanda kuvala inkonyana uyeyebulongwe obuyingaba, kubabomvu bona. yebonake ivangazi.

Amanampinyana: - kushwo amehlo angaphandle kuvuzo zamehlo. Nasemhomeni kuvashwo futhi ekuthi ingamampinyana ngamehlo.

Iphimbo: - kushwo uma umuntu esefuna ukufika kuthiwe ko dwa iphimbo lisekhona usadoko za.

mekeza: - kusike ulale bonentombi wase uyenza umfazi, a waze wayisona. Uma ungazi somanga wayimekeza uhlawu la ngezinkomo ezimbili.

36 Intshawala:- kuyekhushivo uma kubaswa ngobhanyi ubaga. uma izinkuni zingakho vjengamazwe asezingalala.

Inqunqunnu:- kuyekhushive ku muntu olindele ifa lomfowabo ngoba engaganianga.

Izigwamba:- kuyekhuthi umaku wotshwala bungakaphikwa ku salele ishle phansi ibuye itha thwe iphekwe ngokwayo ivanisa ukubanamatshe ngoba kusuke kuyinzika yotshwala.

Iidlabadla:- kushivo izinkobe izigaywe zenziwa umcabu, bese zihlanganiswa nomhluzi nomawawani kivutshwe kudliwe.

Umcuku:- buye kuthathwe zona izinkobe zigaywe, bese kuthathwa amakhon sekublanga niswa nawo kuvutshwe kudliwe.

793

K13/21

37

37

Iya likayenze:- kuyekuthi uma u muntu hadi ekhinyekhiwe uma engasaphi, kuthiwe sidla utshwa ku buka zenze. Ukelindive kodwa wazihlalela yena.

Izishwapha:- kuyekusho umuntu uma kwamisile ukusiza abantu abakhuphekile kodwa ku ngeyona indaba yakhe yokusiza labo bantwana, usezothi hadi kwasa ngezisiza izishwapha.

Itshensa:- kuyekusho itshenkhomo elulubhaya. kuthiwa itshensa ngokinye.

Umgqibelo:- kuyekusho ukuba inqubo eyendlula eyinyo ikakhulu unpa kunge yangaphansi kuyo eyendlula ezinye. kuthiwe umgqibelo wendlula isonto.

Umgqibubukisha:- kuwana.

ukwenza uma umuntu egijima  
ukuba sengathi kukhona o  
kusezifubeni sakhe okumkhla  
bayo. kungavumi ukuba a  
gijime.

ncindzembe: kuye kushiro u  
ma ukudla kukhucane athi  
umuntu agimane ngancinda  
umloni behungelho lutho.

Esogwayi: kuyekushiro ku  
muntu engazilutho ayisithu  
tha ukuthi esogwayi esinga  
thi nswi.

Shongo: kuyekuthalwe umu  
laba wembono esuphuma e  
guleni eselivuthiwe omuhle  
impela wona scwebile, bese  
kuyosengelwa kuwona inkomo  
eneypholo ezinde ukuye lingona  
kali. Inkomo enomibele omunca  
ne iyacabiza lonakale.

39 Inhlwayelo:- Umuntuwana ugubuke  
vunbu wonke umzimba, uphe  
khuwe yinhlwayelo. Kuvamile  
kubantwana ukuba bagubuke  
bephelwe yiyona inhlwayelo.

Inkwankwa:- Kuyekushivo uma  
ukuthi umuntu esenikhathathathini ayiqina inyama useyothi  
ngapha ukuthanda inyama se  
kuncikhathi sayiqina. Sesine  
ukwankwa yayo inyama.

Ikloza:- Kushiwo kumuntu  
ayithanda kahulu inyama  
kuthiwe ubani lona ayikloza  
lenyama.

Inqogongoqwana:- Kuyekushiwe  
kumuntu uma ephike u  
kudla okuncane.

Isiphutha:- Kushiwo umbuzi  
nona imwe emanadlwe a  
yisiphutha, asongene emancane.

40 Amqawu: - kuyekuthi inkomo  
uma iseyisi thole yehluleke u  
kuzala bese iyakhishelwa um-  
ntwana. Kuyokhonyane ekhish-  
iwe kuthiwa umqawu.

Inyabi: - kuye kushiwo inkomo  
ethenwe isidala yasuswa ama-  
sende kade ~~nginkunzi~~.

Ithwoka: - kuyekushiwo inkomo  
enesende elodwa uma elinye  
lisesezwiyo lungabonakali ku-  
thiwe iyithwoka. Inkomo enjalo  
ayifanelanga ukuba ibo yi-  
nkunzi ayjali kutho.

Isihlega: - kuye kushiwo ink-  
omo enophondo elulodwa elu-  
nye ukhambi luphuka ku-  
thiwe isihlega kuyo nkomo.

Insenqawakazi: - kuye kushiwo  
inkomo enobisi aluningani u-  
ma yehlisa.

41

Shwelle:- kushwio kumuntu etha  
nda kakhulu ngwayi, umuntu  
awongalekelayo kushwio uyixhwe  
le lewo muntu.

Sphezi:- kushwio kumuntu etha  
nda kakhulu ukuzingela izi  
nyamazane.

Sphezi:- kuye kubekhona umu  
ntu amele igoso. uma igoso li  
ngakho kuye kube yephini eline  
le lona.

Igoso:- kuye kubekhwe umuntu  
ozobasoba izinsizwa umakuyiwa  
amnsindweni nomakuyiwa empini.  
komuntu obekhe ezinye izinsizwa  
kuthiwa yigoso yona.

Sixebe:- kuye kushwio entombaza  
neni uma isigomile nakuyona  
unswaywa kuyashwio ukuthi isi  
xebe siba banilesi. kushwio kumu  
ntu ethanda amunye.

793

K13/21

L2

42

Ameva: kuyekuthi umakunom-  
shado ijintomb' zigaye utshwala  
abuningqi zahuleso egodi ukhuzo  
kuthi sabakawazo bathole ukuphu-  
za. Lo butshwala bubizwa ngokuthi  
ameva.

Simoyi: kuyekushwo kumuntu  
uma eloku ~~amoyizela~~, amoyi  
zela nomakungaswelkile ku-  
thiwe unesimoyi.

Idliwa: kuye kushwo kumuntu  
engakwazi ukhasina nomakengakw-  
azi ukucula kuthiwe uyidliwa lowo.

Iqagwi: kushwo kumuntu akwa-  
zayo ukukhulama, nokwazi ukh-  
cula; nokwaziyo ukusira. Iuthi  
umuntu abazizayo kwabanye a-  
bantw.

Umona: kushwo kumuntu uma  
chawukela ijinto zabanye abantu  
noma engamkani ngo kudla oncwaba  
nayo.

43

Umbaganga: - Kuyekuthathwe impu  
phu ikuyekezwe. Ithi ingaka buye  
kezwa ithathwe ithelwe amanzi a  
kuthukw. Isizofakwa isibiliso sobhu  
ala iyekwe ibile inhlama. Uma  
isibilile base kuthelwa amanzi  
ebodweni abile ~~kufakho~~ nezingu  
nga zokubamba umbaganga unga  
weli emanzini. Elinye igama lo  
mbaganga uyige.

Ukhuthi: - Thoku ukudla okwazi  
wa kakhulu kubantu. Kwakho  
khatwa umbala noma ijinta  
nga zamathanga zibulelezwe  
eziko ngesidibhelo. Kuthi zingqa  
vuthwa base ziyephulwa ziga  
ywe. Kuzathathwa leyompuphu  
sidliwe. Kwakuthi noma unu  
ntu ehamba indlela ununtu  
aphathe lona ukhuthi, ahamba  
eludla aphuze namanzi.

793

K13/21

44

444

Kijabane: - kuyekukhiwe imbido  
 agesi khathi sasehlobo, uma usw  
 khona. kukhona nombido wejinta  
 nga zamathanga. kuyekuthi ku  
 nga khiwa wona iphekwe ubi  
 le kuthelwe impuphu kubondwe  
 kuhlangane. Kuye kuphekwe  
 njenge phalishi elishubile.

Idishela: - kuyekuthathwe inhla  
 ma yama bele, kugalwe ngoku  
 bilisa amanzi bese kuphekwa  
 njengomolokwe. kwehluka ngoba  
 khona akubiliwa kuyaphekwanje  
 na.

Isithubi: - kuyekuthi inkomo u  
 ma izele isando zala lungahla  
 mbuluki ubisi bese kusengaso  
 na isithubi lesi siphekwe sibili  
 swe.

Ubu bende: - kuyekuthathwe igazi  
 lenkomo nomva lembuyi libiliwe bese  
 licotshelwa ngokwangaphakathi.

45 Ibulahayana: - kushivo inkomo umabade iyisithole bese iyazala igala ukuzala.

Ihweyi: - kushivo inkomo endawo la uma isike yazala noma hange ngi.

Intondolo: - kuye kushivo imbuzi uma ingehawo amasende ku thiwe intondolo, uma itheniwe.

Impongo: - kuye kushivo imbuzi uma ingebonaze itheniwa.

Inoama: - kuye kushivo imweni uma ingebonaze itheniwa.

Inkhehli: - kushivo intombayane esikhulile uma isifanle ukw gana isinesicolo, seyembatha nesichwaba esenziwa ngesikhumba sentondolo.

Ighikiza: - kuyekushivo intombi uma isiphuma ihambe uyobu ka unisindo, esigomile futu.

46 Impundo: - kuyekuthi eminyango  
 ucebaya sezincomo kwakhiwe ngo  
 zigrobo kwenzwe isango lokuphu  
 ma izincomo. Izigrobo ezemnyo  
 ngo zibizwa ngokuthi impundo leyo.

Intaba: - kugala kwakuthi ngomv  
 va kwecebaya kushizwe imlotsha  
 na yokungena umnumzane u  
 ma sekhona izincomo zakhe ebuseni  
 neyokungena amankanyane uma  
 kusengwa.

Amapali: - kwakuyekuthi ecebaye  
 uma kusengwa kube nzigrobo  
 ezimbelwe phansi ezibelele zoku  
 bopha amakhayi uma esengwa  
 kodwa athambile awaboshwa  
 epalini. Kuboshwa ayizinkanya  
 kuphela.

Isifaso: - Isifaso eshubopha izinco  
 mazi emangirini ukhuzanga  
 cithi ubisi uma esengwa  
 uma liluhlanya liza ginswa  
 impela ikwazi.

793

K13/21

47

47

Umvale: - kuyibugawulwo izigobo  
eziringi zokwala eminyango wazi  
ukhona.

Ithunga: - Amaphunga ayebaywa ngo  
muthi kugala kwenzelwe ukhuse  
ngela khona. Ayengekho amabiki  
ke lana ekutheni amaphunga na  
mhlanjana.

Ukufhonselwa: - Uma inkomo ingawu  
mi ukwinqenwa ngesifaso yayiphose  
lwa. Kubakuthathwa isifaso siphoswe  
ngaphansi kwayo asikambe emunye  
ngalena asilethe komunye, bese iya  
yawa inkomo.

Ukulasikwya: - Kwakuthi uma  
inkomo liswa epalini ingashaywa  
kuthiwe lasikwini ibisi isondela  
ayibambe ngezimpondo loyo ayibo  
phayo. Uma ingawumi yayinceng-  
wa iye iume.

Umpelhu: - Uma inkomo iluphili  
ke ubisi yayiphindwa kabili uku-  
sengwa kuthiwe iphindwa umpelhu.

Ukujaheda: Uma umfana evimbela  
amankonyane, kuye kumnyezwe  
ukuthi jaheda ekakani inkonyane  
nebala usezayikhipha inkonyane  
leyo. Afr. jaaguit

Ukuwomeda: Uma izinkomo ziphu  
ma esibayeni kuthiwa ziyawomeda  
a zona. Umfana ukhela phuzukwe  
sibaya anenze athi womedi besa  
ziyaphuma izinkomo esibayeni.

Ukucwila: Uma abafana behlange  
ne ndawonye wase amunye uya  
siza kuye kuthiwa akacwile. use  
zothu ngikliza ku komisi no lantso  
ngo<sup>o</sup> ngokusho loku usecwile ye  
na. Uma engacwile bayamisha  
ya abanye abafana.

Isisinga: Isisinga sokubopha i  
zimbuzi ukuba zengegi esibayeni  
ziyaye zikhungwe onyaweni lwa  
ngaphambili. Sonke isisinga i  
ntanjana nomayosi kuboshelwe  
phansi ezizotshini ezimbelwe phansi.

Okantwana uma becela ipe kwabala:- ba  
 be nrenga betha, khokhela khokhela  
 endleleni nazinyoka endleleni, uma  
 lowo omudala ephana use oba hoshe  
 la.

Impumputhe:- uma umintu enga  
 boni emehlweni kuyekuthiwe uba  
 ni lona uyimpumputhe

Simungulu:- umuntu engakwa  
 zi ukukhuluma kuthiwa yisi  
 mungulu.

Indolob:- uma umntu engaboni  
 ngeninye iso lakhe unatshiyala  
 kuthiwa uyindolob nona kuthi  
 we uyicede.

Itobitshi:- kuyekushiwo intombaza  
 esencane uma isigala ukhuphu  
 na amabele kodwa uma inga  
 kavuyelwa ukubuka, ingaka  
~~goma~~ gomi futli.

Isigodlo:- Isigodlo umuzi wenko  
 Isi lapho kubhala khona a  
 makhosikazi enhosi.

50 Umulozelo yabantwana.

Lonkhuba bokhumeza kuhla  
tshelwa hwa kwenziva umyanya  
ne uma umntwana ekhala. Uwa  
yesuke emulalisa uma umina wo  
umntwana engkhlo.

Uwa, ~~ceba~~ umntwana!  
Shula umntwana,  
hamba sotheza,  
musa angikuya  
ngagandwa yisifu,  
emazbukweni,  
kwaphuma ngingila,  
yangangaxani,  
kamuShabedle,  
kizibazide.  
Wondende vuka,  
ngivuke njani,  
ngabulube njena,  
abafana njena,  
kakhwa Shabede?  
Shabede muphi?  
Shayankomo lena,

Idindilize,  
 amathole aphi?  
 akoniya  
 uyawudlani?  
 ngiyodlirakwa,  
 Samthimuni?  
~~Samgagogo~~  
 uyawumbaplis?  
 ngenothu ka Sojo,  
 ka Sojo ngakushayi?  
 Soshayana,  
 ndukuzakho ziphi?  
 zihambi namame,  
 waqilahle ezizibeni,  
 eziziba ezikhule.  
 Uyokhala uzudinwe,  
 umame angimuboni,  
 thula! thula! uyaze uudinwe,  
 mame usenazibukweni,  
 Ezihosheni zemifula,  
 uyahoshizela.  
 Uyokhala khadinwe,  
 wo! wo! thula mntwana.

Selyoshona selyoshona,  
 Selyoshonegangeri lentaba,  
 Lapla amabele ebanggenemabili  
 Izungwenya zithothomacala  
 Kubamgethuka-nje koyekwasa  
 Asoshayhlangisiperi.  
 Sebephethe seycubacaba,  
 Mtethelengwane enganakubanjelwa  
 Emathangana bushelileya,  
 Selyoshona nje selyoshona.  
 Okhala ukhale uzudimwe,  
 We mntwana!  
 Umame akaluvango,  
 We mntwana!  
 Ulibele ingobe emhlangeni,  
 Uzobuya kuyphathela amabele.  
 We mntwana,  
 Uzokhala ukhale uzudimwe,  
 We, mntwana.  
 Umame wahamba,  
 Sahamba Sahamba nawe man,  
 Sazula sazula nawe mana,  
 Sijicitha emali kababa.

Sagibela izimoto nawe mana,  
 Saycitha imali kababa,  
 Sawuthwala umshini ka' mana,  
 Sehla senyuka nawe mana,  
 Saycitha imali kababa,  
 Sagibela izitimela nawe mana,  
 Saycitha imali kababa,  
 Lazula sayulu nawe mana,  
 We, buya hobe,  
 uya uphetheni,  
 Ngiyang phethe ukudla,  
 Akho bani we' buyahobe,  
 Kudla kwanganga ngingila,  
 Ngingila ka xonwu,  
 Xonwu lakhozoza iziziba,  
 maye! maye! ngani ka mana,  
 Wkhalelani na?  
 Ufunani kudlakuni na?  
 Umama usayo kufuna.  
 Usezihosheni zezindlela,  
 Shula, wokhala ukhalelani?  
 wo, wo, mntwana!  
 Wokhala uzidinwe.

793

K13/21

54

54

Umdlalo wengani ngelanga:

beliphuma ilanga,

bezigwela yindlela;

Izigalile imsebenzi,

Ibuyandile umdlalo,

Manjena selishonile,

Salakhahle.

Ibusukile umcamango,

Esmihle nengalungile,

kekukhukhu ukufisa,

bokumandla ukulanga;

manje selishonile,

Salakhahle.

belulude uhambo,

Ibinile umgansa;

neniklanelo ukhanyula;

Esiqongweni saleyamgansa;

manje selishonile,

Salani kahle.

Ishanzi imifula,

zizulile iziziba.

55 Nomvuzo umkhulu  
 Ekhweleni ngaphesheya,  
 manje selishonile,  
 Salani kahle.

Bengaziwa kude,  
 bengaziwa kabanyi;  
 bebuhulu udumo,  
 byephakeme ijhlalo:  
 manje selishonile,  
 Salani kahle.

Ngangqezimngi ijhlalo,  
 wabangani sabaningi;  
 ngixhawula kukhathale isandla,  
 ngibulise kwale imhlathis:  
 manje selishonile,  
 Salani kahle.

Kuzo zonke lezijhlalo,  
 Phuzulu kwababonke abangane;  
 Arqithathi namunye,  
 Ngizobamba ngelwa:  
 Ngikhushija ikonke:  
 manje selishonile,  
 Salani kahle.

Umcamango kaMahlasele.

Sengathi uMahlasele wathi anga  
 ba nodumo, wabanendawo enkulu  
 yokubusa eyinduna, inkosi yase  
 iyamvola ukuthi ufuna ukw  
 bayinkosi ngokwakhe. Uzinduna  
 azabe zisandanda zamzonda.  
 Uthina uma escamanga isu  
 lokumka abengise yona inda  
 wo yakhe bakuya abafowabo  
 bala bathi asisayi ndawo thina  
 usungabamba wedwa. Kwathi  
 namadodana akhe uBewile  
 nomazoli awabe esavuma  
 ukusuka kuleli wonke ama  
 vilakazi. Wabamba uMahlasele  
 wagonda kwakathi kusi Gweje  
 ukuyokhonga. Kuthina ukuba  
 ayiwe lendaba ubamukhe  
 inkosana ka Mkhakanyeki ye  
 thuka kakhulu. Yase imuzinge

793

57

K13/21

57

la uMahlasela. Kutheni ukuba  
 naye usigweje abone ukuthi zi  
 mbi impela wase uMahlasela  
 uMahlasela. Wasuka uMahlasela  
 wahamba inkoshazi yake e  
 ncane. Lokuphela wayebafuna u  
 kuthatha omnye umfazi kod  
 wa kamango besaphumlela. Wa  
 angawela umzimyathi wayo  
 hlala ku mhlungeni wakuba nene  
 oyena wamthukisa kuzimfo  
 zakwa ndlela ezimpuna. Kuthu  
 ngokufa kuka Samulakhe wase  
 uyabuya uMahlasela kwelase  
 umzimyathi. Walandwa amadoda  
 na lakhe. Usebuya naye uMa  
 nene inkoshazi yakhe encane.  
 Kwathi uMahlasela <sup>anga</sup> sebuya wa  
 ba ipona induna yakwa ndlela  
 kodwa paze benzi ngela beje  
 na ummabulala. Kutheni

58

ngelinye ilanga yamubiza u  
 Mahtasela nezinye izinduna  
 zakwa ndlela. Usebiza umfo  
 wabo ka Samulakhe uBedleni.  
 UMahtasela akay avuna ukuya  
 kuyena usekhumela isigijima es  
 khumulanda, nebala kusekhamba  
 naso uMahtasela. usemutahena  
 uBedleni ukuthi mina angilisi  
 nawe wena ka zikhali kuthle  
 sikhalisane ngokutshala mina  
 angiyena umfowethu obefu  
 na ukububulala. Sebekhala  
 kubhulungwa indaba yobu  
 siza uMabuneni ngempu ya  
 MaBunu nana ngasi. Kwathi  
 u ndlela wonke kophelile waw  
 melana ukusiza nguzingola  
 zikhwale ukudla nangokuthi  
 opha izinsizwa ukuyokwetheli  
 la amangasi. Nayeko uMahtasela

Wakhupha indodana yakhe w  
 Beule nezingola ezingibili, enye  
 yayshayelwa uyena uBeule enye  
 ishayelwa umampulu kadadebabo  
 hammahlasela. baya emajuba lapho  
 mupi yamangisi namba Bunu ya  
 ijikhona. Wakhupha namanye  
 amadoda akho umahlasela w  
 kuyosiza ekubambeni intambo  
 nase kubayisheni. Kwathi ngoku  
 phela kwaleyo mupi amangisi a  
 zithathazokhe izinkabi zalaba ba  
 kwa Nalela ngadonsa izingola  
 babanika imali. Eyonake imali  
 eyabasiza ukuthenga lamazwe  
 abakhiwona osokukhona imalo  
 yabo namhlangana. Naye umah-  
 lasela ye bayandisa indawo  
 yakhe kwayenza yababazi wa  
 se wula sisekhole sokufunda  
 abantwana. zizingoba sisekhona

793

K13/21 60

60 Kuthena engasazi umahlasela  
 zaphinda izinduna, zaxhabana  
 naye. Zindawo zazingakhehlukwa  
 zise njengoba sekunjina namhla  
 njena. Ujena awaye yinduna e  
 intulu yakwa kdlala. Kulolontle  
 lase mnambithe kwakungyena  
 induna intulu kwenzeka izinye  
 izinkomo ayebamba izithola ku  
 bantu wayethatha kube yakhe.  
 Umabango wasuka ngazo lizo  
 zinkomo. Umabango asuwenza  
 amandla ehlukana habili kwa  
 thi abangase mnambithe babang  
 akhuye umahlasela kwathi undi  
 lwabangakhuye awenkosi. Impi  
 yadunhelana ebusika yaze yapho  
 la eKloto noDecember silanyu  
 lwa abantlophe. Umahlasela  
 wayesiyngobile. Kwathi ngokhu  
 bona khungapheli kwayo ba  
 mabamba umahlasela ngoba  
 inkosi yabalekela kubona.

793

K13/21

61

61 Kwathi ngokhumbamba yase ija  
 phela impi base izindawo bezi  
 ngamula abantlophe banyena  
 kigaba base behkamsela bona  
 abenhosi. Uthena ephumalapho  
 uMahlasela wayese buyela emzi  
 wakhe akabesabusa njengoba  
 wayeyiduna enkulu yakwa ndlela  
 wangunyelwa indawo encane yo  
 kuba abibasobe. Wayengasonona  
 induna wayesnikho isifunda  
 ukuba abasobe asisekele ye  
 na undlela. Akamange esaphi  
 la kahle kwathi nemcamango  
 yakhe yohwandisa indawo yesi  
 funda ayenikwesona ababe  
 usaphumelela. Noma kungini  
 so ikuthi banubulalela ukw  
 thi kule bonke bashaye iji  
 nkabi bathenge emye indawo  
 kasazi ngoba wafu ngokudliwa.  
 Iintsha esihle kasideli umbeki  
 wenhosi kabusi nayo.

793  
62

K13/21

62

ukhiza kuba Mahlasela.  
kuthena ukuba afe umahlasela  
Kwasuka umshengu Shabalala  
onesizwe sakhe umathwane, we  
za nabantu abaningi base mnambi  
Oku lapho umahlasela ayengakhona  
yphona umshengu ayinako empini  
belwa nowentso upedleni. Kwathi  
uma abantlophe sebeyamula  
base benenza inkosi umathwane  
ndodana ka mshengu awayeyi  
nduna yakwa ndlela. Phela umshengu  
ngumathwane indawo ijengaye  
umahlasela yanake wayathenga  
kuelase elandelayo eduze nase  
bonono. Umahlasela waye waba  
kika inkosini umkhakanyi. ngo  
kwesaba izimpi ndbo laba abakwa  
Shabalala base bekhona kuye  
na owentso umyamayenja. Kodwa  
bakhona kuyindodana yakhe u  
umkhakanyi. Phela ndbo abakwa  
Shabalala baphuma khona eswajini

Uthena ngokuphela umshengu esili  
 loveni shama hlasela wakina ukwa  
 zi ukuthi ubulawa yini. Kwabaku  
 bi jupela waze wabuywa umshengu  
 ukuthi uphambisa izwe. Waso la  
 mayi wathi, "ubethi wenhosi ka  
 busi nayo" wathi kwabonakala  
 ngomlwebeni ~~sathi~~ omuhle o ka  
 Zikhali. Kwathi amadoda avume  
 lana ngokuthi kuhle kuyobulwa  
 naye lewenhosi wavuma ukuba  
 kuyiwe. Kwakuchwa undi kwa  
 ywa kuma zizi akwa Alamini.  
 Amadoda ayahamba lowo mhla  
 ho iwona ase unambethi. Nama  
 nye abogele nonyembe nawo umnde  
 ni ka Zikhali. Isangoma sathi  
 udlisibe ngama bomu ngoba ehla  
 kamphile ehlula amanye ama  
 dada. Sathi ubulawe izinduna za  
 kwa Ndlela. Naye umphahlasela wa  
 the abantwana bakhe bangakhela  
 ni nonndeni wakwandlela unono

05793

K13/21 64

na. Yivona amaywi avalelisa ngawo  
emini wakhe uma elaya indodana  
yake ubevule. Wathi kungcono ba  
phindele emuva eswazini uma be  
ngaytholi inkomo kwamanye a  
ndakhosi. Izinduna eyamkhwa u  
yena usomveli zibungu wathunywa  
ukhumbulala umahlasele. Wathu  
nywa izinduna. Kuthena kunjalo  
u wathunywa khosi eyena waye  
izinduna yenkhosi embini wathi  
kubhe umhlalo kamahlasele u  
lalelwe endleleni ubulawe wonke.  
ne bala wayiphaka impi ukuba  
yobalalela embi womanzamnyama  
uma umhlala yaychamba khona.  
kwathi impi ilindele endanya  
na kanti umhlalo ychamba nge  
nye indlela eyendlela ephushini.  
Woko yahlalngabeyana eyansi na  
manzanyama. Ngoba kwawakha  
la ngezinkhosi ukuthi napa lapha  
benga khona. yadumelana lapha se

793.

K13/21 65

kuhlona isikhole sase Manzamnyama  
 manjena. Yalwa kulapho uMshengu  
 aselakhona. UMshengu wayefisa na  
 ye ukufa ngoba ufena wuntw aye  
 kwana naye. nasondleleni kuthiwa  
 kwathi ngokungcono ukuba bafela  
 khona kumpi yase ukunzi lapho u  
 mahlasela ~~abangwa~~ khona yibona  
 abambhlophe ukuba awenkosi abale  
 kele kubona. Abaningi baphumele  
 la ukubamba baye bayojumlela  
 ekhaya. Kehlulwa kothwa wabe ese  
 fela uMshengu wafela kuleyompi  
 yamaqwalasondini.

Kuthena uma inkosi isiwance  
 nga ama Vilakazi nokuthi kuhle  
 uBevule indodana ka mahlasela ibe  
 yinduna ayabe isavuma nakubona  
 abambhlophe yengaba ukusithatha  
 isikhundla sika yise. Nonyonyana  
 umfowabo ka mahlasela loyigaba  
 ukusithatha isikhundla somfowa  
 bo.

793

K13/21

66

Kwathi ukuba uMathwane abe  
 yinkosi bemiha abanye bakwa  
 Vilakazi baya emaan Mnambithi base  
 bekhona kuzena uMathwane. Kwa  
 thii abanye ngalo bendlela babeka e  
 njansi kuzena uLomusew ngo ba  
 base bebile ngempindo nangokhoko  
 base bebedinive umbango wakwa  
 ndlela nezimpi zabo. Kwathi abanye  
 bakhona inkosini yesizwe sa kwa  
 Kumalo. Namhlanjana yibona  
 laba abakhe eMathwane hi kwelase  
 Mnambithi. Isizwe sama Vilakazi  
 safakanyalo. Ukuba uMahlasele a  
 kasheshanga wafa ngabe mhlawu  
 nbe sambe asacithi ka nye lonke  
 lase natal. Inyaka Ika Mshini ka  
 zikhali iset<sup>in</sup>ti nase Edandile  
 kwelase ngungundlovu. Eka Mahashi  
 yakhe bakakwa Kumalo. Namhla  
 njena sekulikhuni ukulandela  
 linizila yabo bonke laba baka  
 mambane Vilakazi.

793

K13/21

67

Uthlomendlini ka Mabhlasela.

Izibongo zika Thlomendlini.

Uthe ewela kwavela ngombango

Ukomo zaya ondin zabuyilela,

Zabuya sezwa inani lazo,

Uthina Thloma ethu ka Amaphethle,

Inkomo edla yodwa

Uyoduka neqwe, kwakhala ememe

Umathutha emame kugala,

Wabathutha wabuye walandela.

Bathe bevinba izindlela wayeswele,

Uwele uPhongolo, no Suthle,

Umalanda umzila wobhokho,

Claude umzila ka Mambane

Uthungatha umkhondo wawuthola.

Ushibala buka gologo,

Babungaphuzwa imintu,

Kanti baphuzwa ukuhamba.

Ushasa ndleleni,

Zabamukayo na bahleziyo

Pathi belhuka kabona amankiwa,

Kwayikhona bebabela umlilo,

Wadyengasekho, akazikhali.

793

K13/21

68

Kuthena uMahlasele ukuba ayaba  
ne nabakubo kwa ndlela kuhlonse  
impi undlela angamuke habili wase  
thola umntwana wamtha wathi u  
Mlomenellini. Wayesuluka inkosikazi  
yakhe uNakene ukuthi asize lomntwana  
na amuhambise amuse eSwazini, a  
ngamuhlalisi kulaba bakwa ndlela  
ngoba banomona. Ahwaziwa ukuthi  
waze ethi uMlomenellini abosiwa e  
Swazini njengawabonani. Abanye ba  
tho wakona ukuthi uhlakampshile  
kepha washo esemncane. Nebala  
uNakene wemtho uMlomenellini  
namakhosikazi akho amabili wa  
yakhona lena kwelase Swazini.  
Namhlangeni umazi wakhe u  
Mlomenellini uphuzulu eBenjoni  
laphe uMhlambaba ayakhe khona  
ukhonzwe kwabakwa Majiza  
baka mbande. Nayoko uNina  
ukhona lena eSwazini.

793

K13/21

69

Uhlomendlini wayengeyona inkosana  
na ka mahlasele kodwa igama la  
khe lidume sengathi uqise waye  
funa ukumbeka inkosana, kodwa  
wayengaka tsheni muntw uhuthi  
uqonkenza inkosana yakhe. Kodwa  
kwave thusa ama Vilakazi ukh-  
zwa uhuthi unina aye amuse  
se amaphindisela eSwazini. Kutho  
na belindele uhuthi bayombona  
uhuthi wenzani kwayelapho unina  
esehamba naye kungazi muntw.  
Washiya umuzi babhile uMantse  
wahamba naye.

Yinkomo zika Hlomendlini uyi-  
se uMahlasele wayibeka ku mpf-  
wabo waye esenzela uMshengw  
shabshaba uhuthi una engasekho  
yena na kuzilandela azinike yena  
lomntwana. Kwatla engalindele  
uMshengw engakabheni muntw lo-  
ndaba wase uyafa, wafa ngombha-  
khe kaMahlasele.

793

K13/21 70

Kwathu induna ka Mshengus eyona  
 yayimusija uma ethetha amacala  
 ukusho loku kuma vilakazi afuna u  
 kuma ngezinyawo wonke. Kuthena  
 nomondli Vilakazi awayakho kwelase  
 Mnambithi ukhukhwa loku wabaleka  
 nomuzi wakho wazokwakha kuyona  
 indalo ka mahlasela eyamvuna  
 khuthi angazi khuphi lezizinkomo  
 ngoba umahlasela akaba kheranga  
 bona. Loku kwenziwa yivona u  
 madodana ka mahlasela ngoba  
 engapuni ukhomenolisi efuna u  
 Bewile ukuba kube kuyona i  
 nkosana ka mahlasela. Naye u  
 nathene wasinda ezandleni zama  
 vilakazi. Kuze kubonanehlango  
 na wazolla izinkomo umondli  
 kodwa ukhena kumva inkosa  
 na ka mahlasela u Bewile wazi  
 belesela lezizinkomo zikayise waze  
 wazitshola kuyona indodana ka  
~~mondli~~ sezigi zele.

uHlomendlini unina wemaka  
 naye wabeka kubo. Unina wa  
 yingeyedwa waye nomuzi awu  
 Inikwa uyena uMahlasela. wa  
 yehamba nomona khulu ayena  
 Samushiya uMahlasela. Kuthena  
 unina uMona afune ukhamba  
 wabamba naye uMona. Uyena u  
 mahlasela aSamushiya kuyena  
 ukhulu. Kwathi ukhoba Sawele  
 umyuzathu baklangana nensi  
 ziba beyazi yizide namhlo a  
 bukhali. Bacela indlela ebeke  
 eNunbo yabalayela ngomusa le  
 nizwa. Kwathi nomona befuna  
 amanzi. yase iyaba khombisa  
 umthombo bakhuya base bend  
 lula yjalokwase kuse Mbonane  
 lapho.

Kuthena uma sechamba  
 wawubabaza umusa wale  
 nizwa uMona naye unina  
 kaHlomendlini wawubabaza.

793.

K13/21

72

uathu uMona, "kade ngilhamba  
 izwe kangibonaze ngibubona umu  
 sa onjena." Kwathi lokhu kwakho  
 se kubindla yamupha umbala u  
 uMondli. Yabuya rokhuthi oha  
 bani bamuthena. Phela naye u  
 uMondli wayebukeka emamchlo  
 abanzi emathle sengathi uyalwa  
 inkosi kunjalo ngoba phela ana  
 Vilakazi amakhosi nawo.

Dahamba baye balala kho  
 na eLunbe. Kwathi kusa baha  
 mba futhi begonde phambili kwa  
 emvakwezinsohu ezintathu bafu  
 nyelala kwelase Mabayane e  
 Swazini. Kwathi umdaba Vilakazi  
 wathokozeka umkhosi odayise  
 nomo kwakho umntanabhe nje  
 na. Usehamba naye eyombika e  
 eMkhosini uSobuya naye wajakula  
 ukumkhona wase esemunika  
 indawo phezu kwabo izeni wa  
 munika umkhosi maziya.

Ukugweba izingane.

Lona umkhulu ka awawenziwa  
 kwayulu nakwa ngwane. Kuthiwa  
 kubusa umswazi avuyena wa  
 phemba isizwe samaswazi. Naye  
 miningi emikhulu ayeyenza u  
 umswazi ukwesabisa abantu  
 bakhe. Naye ushaka waye nemikhulu  
 ba emikhulu naye ukwesabisa  
 abantu bakhe. Umswazi akwazi  
 wa noma wakuthathaphi loku  
 ukwenza. Phela naye wawandisa  
 amaswazi ngokugoga izizwe ezincane  
 ne zabangaphansi kwakhe ngokw  
 saba udumo luka shaka waye  
 nodumo. Kuthena ngokubona  
 loku zahlangana ndawonye na  
 maswazi izizwe ezinye ezincane  
 akuzo ziphephe eyandleni zama  
 bulha ka shaka. Nezinhlangothi zandi  
 swa uyena umswazi wagoga izi  
 zwe ezincane. Nozulu wayeluzwa  
 udumo luka maswazi.

umkhulu amkhulu kubusa u  
 mwayi swajini avokugweba abo  
 ntwana. Kwakucamangwa ukuthi  
 umntwana uma engawetshwa  
 nga akakhuli kahle ukuthi uma e  
 sekhulile bese ubayisigwelgwele  
 enziwa ukushisa kubegazi. Kwa  
 kuye kuthi uma ingane isencane  
 bese iyawetshwa. Meyomfana yayi  
 qwetshwa nayo eyintombazane yayi  
 qwetshwa. Kwakunziyanga se  
 zenza lomsebenzi wokugweba izi  
 ngane ezincane. Kwakuthathwa  
 umntwana enziwe sengathi uya  
 cathwa, kuthathwe uhlango nge  
 ndlela sengathi uyacathwa. ka luthu  
 lungangena uhlango luphendulwe  
 ngama khulu amandla. Kwenziwe  
 injengo umuntu ephela kwathi  
 kuthi kungaba njalo ingane yophe  
 ka khulu. Kwabwenzelwa ukuphu  
 ngula igazi emzimbeni womntwana  
 ngokopheka.

Kwakuthi unina womutwa unna  
 engakwazi ukugweba alande izinyanga  
 noma akamb nomutwana anuse  
 huzona izinyanga kube yzona zimisi  
 zayo. Phela abanye babesaba ukuzwa  
 umntwana ehlala. Kuthiwa kulula  
 ukugweba umntwana wentombazane  
 kunomntwana womfana. Umfana  
 kunemithambo eyaygashelwa ukuse  
 unga thintwa kowo mthambo. Lomtho  
 uba wawu kloniswa kakhulu impela  
 edwajini ngesikhathi kubusa inkosi  
 umswazi. Nabantwana kuthiwa babewu  
 thanda lomkhulu ngoba benesifo esuka  
 ba abantwana babo kakhule kahle  
 impela. Umntu unna engawuzi  
 nanga lomkhulu wayehlululwa.  
 Kwakwaziwa ngesikhathi umntwa  
 na eseqwetshile. Kwakufana nombu  
 badiso lona owenziwayo ngoba kuyinto  
 enkulu kubazali ukushambisa izi  
 ngane zabo emlabadiweni. Nalayo nodu  
 wa yayazi ukuthi abantwana sebezwetshile

we esifundeni sayo. Phela umntwana  
 wayibonakala engazange aqwetshwe.  
 Kuthiwa inkosi kumbazi yafuna u  
 kukhombisa obala kubantu bayo ukh  
 thi umntwana engaqwetshwanga aka  
 lungile. Kwathi kunge ibutho layo yame  
 nezela ukuthi lingaqwetshwa nebala  
 alaze lakwezwa. Kelibutho insuze. Kuthi  
 wa lakhula ngokubunguzela lona lapha  
 pha impela lamadla futhi kodwa  
 kwathi uma sekufika isikhathi soku  
 kutwa kwabo yisimanga alaze lawu  
 ma labala ukweshela amantombazane.  
 Kuthiwa baningi balibutho  
 babulawa ngokungonyobela esigodlwe  
 ni senkosi ebusuku kaphunyaniswa  
 yizona izinkhosi. Kuthiwa kwathi nge  
 nwa kwalo khosi inkosi yathi kule  
 ibutho lensuze libulabe lonke. Wonke  
 umuntu wayibonela ngawakhe a  
 mehlo ukuthi umntwanengaqwe  
 tshwanga akalungile. Usuke akhonde  
 isifazane kakhulu. Nowentombazane

793

K13/21

77

abhande abesilisa kakhulu. Yingako  
 namhlanjena abantwane sekhuleka  
 ukuhlala baze bakhule. Kutshi umntwa  
 na emncane uyeywa seumithi nowo  
 mfana uyeywa usemithisile. Lomkhulu  
 ba kuma swazi usanda kuyehwa. Na  
 bo laba bakwandlela basanda kuweye  
 ka. Amabutho ayengenandaba ka  
 khulu nomntu wesifazane, nezintombi  
 bezikhula impela zingenandaba no  
 mntu wesilisa. Kwakuba khona  
 nakubona abangagwetshwanga kakhulu  
 abarengazi emingqi impela umntwa  
 amubhe away baze aphindewe ka  
 bisi kodwa kumk esekhulile kwakub  
 ba yingozi kumntwana. Kakhulu  
 yena kwomfana wayevama ukh  
 gwetshwa kanye kuphela. Lomkhulu  
 nakwazulu wawenziwa ukhuzi nemi  
 zi yamadoda imo abafazi bange  
 mubi bayogana amanye amadoda  
 uma amanye ephume impi. Luthu  
 ayekwazi ukhuzila iminyaka eminingi.

## Ukucatha

Ukucatha umunye umkhubas  
wabantu, awaziwayo kahulu ku  
bantwana. Umamntwana esando  
zalwa kuye kufunwe izimbiza,  
omithi yokucatha. Umunye wa  
lemithi inqubisa.

Kuyekuthathwe uhlanga ku  
cathwe ngob. Ayengekho amahla  
nga exilungu kwakukhona i  
mihlanga ekhwa empuleni bese  
uyalungiswa kwakuthathwa  
elingene emncane. Kuthi una  
eset cathwa kubizwe umuntu  
omdala ekhwa. Kwakuvami  
se ukwenziwa izalukazi. Uma  
umuntu egala ukubeltha waye  
fundiswa ukuthi uhlanga ku  
fakwa kanjena. Lungafakwa  
ngamawala, futhi umuntu  
angalushonisi kahulu. Nendle  
la yokulalisa umntwana ema  
thangeni akhonziswe unakoti

Uma umhlanga ungekho ku  
 khwiwe imbolo yezintanga kahulu  
 yamathanga kubho ijona ise  
 itshenziswayo. Suthile yona i  
 thambilo. Umuthi wamunye  
 khwa ngomulomo bese umuntu  
 ebusundiza wenzelwe ukungena  
 kumntwana. Kokumfutha kwe  
 nziwa ngesi yingakhohe kuye  
 kufunwe umuntu embala  
 abe kade ebona. Ubanye baya  
 mulinaya umntwana uma  
 ukhutha akhawazi kahle. Ku  
 vaniswa ukuba amabizwi  
 amuthi abemabili ngomulomo  
 kungenziwa isikhathi beside. Aba  
 nje bamucatha ngethano libeli  
 nje kuphela. Ezinye izingane  
 aziyingaphandle zingacathwe.  
 Uma umuntu efinono uyifundi  
 sa ukuyisa ngaphandle ngabo u  
 hlanga uma ingacathanga nje  
 ekhale uma ifuna ukuya ngapha

ndle. Umntwana uyacathwa a  
 akhule. wenzelwa izimbiza zoku  
 khula zipholise ngaphakathi e  
 siswini kanye kufunwe izimbiza  
 okhulungisa isisu somntwana.  
 Yonke lemithu itholwa ezingenge  
 ni. Abanye abadala bayawazi  
 bajimbele. Kuthi uma esizokhi  
 shwa endlini asizwe ngezimbiza  
 ezinagondana naloko. Kukhona  
 ezikhamba ngobisi. Kukhona ezi  
 nye izimbiza zemoyi. Umntwana  
 uye elanywa secathwa. Uma u  
 mntwana esekhunyulwe kunin  
 a uyaye amkwe izimbiza zoku  
 khupha amasi ebele kharina.  
 Uma umntwana enesisu esikh  
 ulu kuye kufunwe zona izimbi  
 za zobumkhupha ukuya isisu  
 sinciphe. Owikho amanye u  
 muthi awaziwayo ngaphandle  
 kwiziphungo. Kodwa nazo iziphu  
 ngo azifani nezimbiza zokucathwa.

nabo abantu abadala babecatha.  
 Umuntu obovama ukucatha a  
 makhosikazi uma ekhulelwe. U  
 kuye umntwana akhule kahle e  
 sisweni sihanina waycatha u  
 nina. Noma uyphuzo ayena  
 zo kodwa ukucatha kwakwomunye  
 sebenzi omkhulu. Umuntu ondala  
 ubecatha ngaphondo alulungisive  
 abengacathi ngomhlango. Uma  
 inkhosikazi sekusondela ibelethe  
 yayenzelwa isihlambezo. Isihlambezo  
 umntu embiwayo. Nawe umnduze  
 uyisona isihlambezo. Isihlambezo si  
 siza uma umntu esebeltha u  
 kuye abelethe kahle angahlupheki  
 yisona isihlambezo esixingisa umntu  
 Janahunina. Uma umntu engazi  
 tholanga isihlambezo uyahlupheka  
 umntwana ebelethe. Umntwana  
 uyephuya ukuphuma. Kuyakutshi  
 noma esebelthe asebenzise zona  
 izimbiza zokucatha ukuyigega kahle

Akhuphe nengazi yonke eyophela  
 ngaphakathi. Usezothi uma egeda  
 ukubeletha a nikhise ngezinyama  
 zane. zizodwa izinyamazane zom-  
 nti emdala zizodwa futshi ezomntwana  
 emuncane. Kuya ngamabho lapha  
 ekumkhiseni umntwana. Kufune-  
 ka kwenziwe inyanga yozalo eyaziyo  
 ukuthi laba bakwabani banikwa  
 ngalezi izinyamazane. Uma kungenja  
 lo kubizwa umntu emdala kube u-  
 yena kuthunela enyangeni umfana  
 oseginile, nomu emizwa ukuyofunda  
 izinyamazane zokumkisa umntwa-  
 na. Kuyakuthi uma seziphil' bese  
 uyamukhisele umntwana kwenzi-  
 wa kakhulu uma umntwana esa-  
 ndozalwa nalapha esengunywa <sup>in ka-</sup> ~~isayona~~  
 bo. Uma umntwana ebhala uye a-  
 mukhise futshi ngezinye izinyamaza-  
 ne ukhize angakhaleli futshi. Naye u-  
 mina wayemkiswa impela aze a-  
 kutane laphumele phandle.

Umunye umuthi awajwayo awokw  
 kema. Uma kulikhuni kubeka owe  
 sifazane abelethe waye benjiwa lomw  
 tho wothubema uhambelana nowokw  
 ncinda. Lona umuthi awenziwa izinye  
 nga ezaziyo ngempela ukuthi ukhukwa  
 kanyazi. Kanyekuthi uma umuntu  
 egula abenziwe ancindiswe futhi, ku  
 thi nowokunika anikwe nawo. Iwo  
 na muthi wajwayo. Nayoko umuntu  
 na uma egula ayanikwa lenithi. Ino  
 nyenziwa. Uma umuntu egula impela.  
 Phela nomuthi umabeniwusa bamu  
 nika yona lenithi ukuzo avuke uma  
 sebesutwekulile.

Umunye umuthi awajwayo o<sup>no</sup>  
 kuhlanya komuthi awobulawu wa  
 ziswa kahulu izintombi, nezizizwa  
 nawo amakhosibazi ayawuthanda  
 komuthi enza ubulawu bamadoda  
 namadoda enza ubulawu besifazane.  
 Kuhlanywa khuseeni. Iwona muthi  
 wobu soha.

793

K13/21

84

<sup>84</sup> Abantwana abawusebenzisi lo  
muthi. Kuzo kuthi umaseboku  
lile banikwe wona. Komuthi u  
nhlobo mbili kukhona owoke  
khanzela ukulawu kukhona o  
mumye wokukhazela inyongo  
sinda umuntu nomuthakathu.

Kukhona amanye umuthi  
okuthiwa yisigabo, kigathelwa  
zona zintombi namanye a  
madoda ayagathelwa umu  
umuntu lentsala. Nase masebe  
nzini bayagathelwa abamhlo  
phe ubuze umuntu bamutha  
nde. Komuthi wokugaba ama  
futhe ezilwano, njengamafuthe  
emuthu. wona eza umuntu  
abekhazela emsebenzini nase  
zintombini. Amanye umuthi  
wokudlisa umuthi, komuthi  
umamandla, kuthathwa inkhizi  
yo yengwenya kudlisa ngayo  
labanye okhwaleni. <sup>ni</sup> Muzi emnye.

Ukugaya

Nansi enye indaba ukugaya ku  
wumusebenzi, omkhulu wabantu  
kwakufunwa ithe lokugaya  
kugala kilingiwe kahle impela.  
Kwakufunwa ithe elibushulezi e  
liyisicaba ukhuzo imbohodwe igaye  
kahle. Nayo imbohodwe yafelungi  
swa kilingane nalo itshelile  
ukhuzo isebenze kahle. Nanamhla  
yena kuyagaywa eswajini. U  
mushini wakelungu avuhana  
kwa kakhulu. Abanye bathi  
impuphu yokugaywa ngezandla  
igona yifihle impela kune-  
impuphu yomushini.

Umahoti unna efika emuzi  
ni into ayaziwa kakhulu yiko  
ukugaya kwakuthi ekuseni  
mushwana umshando, uphe  
le ngayizolo umahoti avuke ku  
senyamanana alungise umbala  
agaye izindishi ezinobungo kuthi

kusa bese eyigedile igindishi lezo.  
 wayesizwa yizimpelisi zakhe w  
 wakhoti. Into futhi eyayivamiswa  
 ukugaywa umbila wotshwala nga  
 mabhele. Umbila uma ulinana  
 wawugazingwa eziko ukhize ulunge  
 le ukhugaya. Ukhize impuphu  
 ingacitheli yayivela esithebeni,  
 ithi uma isigcwele khona bese  
 ithelwa kwizimpe izithebe noma  
 ithelwe esithlweni.

Uma ukhuthi isheleli abesaga  
 yihahle usezathatha isigandhelo  
 salilungise ukhize ligayebahle le  
 lotsho. Uma esandlo geda ukhuthi  
 gandula yayingagaywa impuphu  
 kwahugaywa sihlama ukhize  
 isuse wonke udethi nokubumela  
 etsheni, naleyo nhlama kwahuba  
 ngeyotshwala. Uma kunziwa eyokh  
 illa yayingelunge yona. ngotha hu  
 a kungalimela. Amantombazane a  
 yefundiswa ukhugaya esemancane.

783

K13/21 87

Uma intombazane ingakwazi ukhaya  
 iintombi zingamavila kwakubona  
 khala ngezindala izintombi uma  
 ziganiile. ~~Uma~~ zifike zavilapha e  
 muzini ezilandelayo nazo kuzothi  
 wa ziyavilapha, bese ziyanyunde  
 lika nalapho ziyagana khona.  
 Phela into ebekaywa kakhulu u  
 tshwala. babenziwa ngemigomo  
 nangemiphongo. Namanye ama  
 dodda ayekwazi ukhaya ikakhulu  
 amadoda angenawo umuzi ayaye  
 ezigayela. nanamhlanje ama  
 madoda ayakwazi ukhuzigayela. U  
 kulona ikhazo ukhaya. Kona kwa  
 buwa msebenzi wamanantombazane  
 namakhosikazi kakhulu amakoti  
 nezingane zamantombane zise  
 neane ziyakufunda.

Ukusoka

Kwakusokwa eSwazini kusabusa  
 yona inkosi umhwayi. Kwakuthi  
 babafana umasibekhulile sebengena  
 ebudodeni besa beyosha bonke la  
 bo babana. Kwakubendawo. Lapho ku  
 sokwa khona. Kwakukhulwa izintu  
 ba khulalwe khona nokudla abo  
 fana bakuthule khona lena ezintabeni  
 komkhuba wawenziwa ngoba kwa  
 kwethenjwa ukuthi umuntu angaso  
 kile akalutho futhi akayona indoda  
 yena. Kwakwethenjwa ukuthi noma  
 sesemudala ngobonakala nguzempu e  
 zingandile ezinye.

Kwakuthi uma besoka kungu  
 umnywa ukuba umuntu weifazane  
 endlule lapho bekhona. Kodwa u  
 muntu emudala isalukayi sasiw  
 nyelwa ukwendlula lapho sona.  
 Ukudla babekuthola kancane ngale  
 nkathi. Abanye babafana babefela  
 khona lapho.

Kuthi bangafika khona entabeni  
 lapho kuthiwe abame ukhelo bese be  
 sihwa lona ijwabu lomphambili  
 ukhuzelubelufushane. Loku kwakwe  
 uzwa izinyanga ezikufundele. Kuthi  
 bangasikwa banidwe ngemithi ukhuzelubelufushane  
 ukhuzelubelufushane. Abanye kophe ka  
 khulu baze bafe kwakunemithi aba  
 nikhelwa ngawo emunye wokuphuzwa.  
 Ngakubhathi beqintabeni kuneminye  
 imithi abanikwa wona kwakubhathwa  
 neqintabeni zempi banikwe zona banawo  
 kwe nangemithi emibini izinyanga  
 zane zemphuzane ezinolaka. Babegini  
 swa ngoba sebekhathwa. Kuyakuthi  
 emvathwalokw banikwe ngama le  
 butho. Kucukela ngakubhathwa sebo  
 zophuzwa impi yokugala lapho ku  
 zotholabala neyongqo zabo namawo  
 ghawe kubona. Abanye babegula  
 isikhathi eside. Abantu ibutho eba  
 libuthwa lingasokanga. Ubusizwa  
 babubona kakhulu ngakubhathwa.

Nazo ijintombi zazibuthwa nazo. zona  
 ke zazibuthelwa ukujijwa. Ukujijwa  
 loke ukuyiganisa ngenhani ibutho  
 ezingalifuni. Noma intombi inalo iso  
 ka kodwa uma lingelho kuleli butho  
 lalingelutho lalisalaphansi lona. Kwa  
 kutshi noma intombazane ingalifuni  
 isoka iligane ngenhani. Amanye a  
 mantombazane ayebaleka kodwa kapho  
 ayofunyaniswa khona abulawo. no  
 ma abazana asenabantwana ayobu  
 lawa. Yivona mthetho wawubuhlu  
 ngu futhi ungathandeki kubantw be  
 sifazane nehlisa. Kwenza abantw  
 abaningi babaleka abanye njalo  
 baphenduka amaminu ngokuhlala  
 ehlane besaba ukubulawa. Kungak  
 ka fiki abambhlophe yayingelho  
 indawo yokubalekela. Yingakhlo  
 kwathi kungapha abambhlophe  
 kuleliwa abantw besifazane  
 babalekela kubona. base behlanga  
 na nokholo. ends-793.